

FİKRET TÜRKMEN ARMAĞANI

Editörler:

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN

Düzenleme Kurulu:

Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Prof. Dr. Metin EKİCİ
Doç. Dr. Alimcan İNAYET
Arş. Gör. Özgür AY
Arş. Gör. Ferah TÜRKER

Dizgi – Yazı İşleri:

Arş. Gör. Özgür AY

ISBN: 975-00740-0-9

Baskı Adedi: 500

Baskı Tarihi: Aralık 2005

Basım Yeri: KANYILMAZ MATBAASI
Sanat Caddesi 609 Sokak No: 13 Çamdibi - İZMİR
Tel: 0.232 449 14 43

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DEYİMLER VE DEYİMLERİN SINIFLANDIRILMASI ÜZERİNE

Nergis BİRAY*

Deyim Nedir?

Deyim kelimesi Türkçe sözlükte “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir. Etekleri zil çalmak, buluttan nem kapmak, eli açık olmak. ” (TDK, 2000, 276) şeklinde tarif edilir.

Muharrem ERGİN, deyimleri ayrı bir başlık altında değerlendirmemiştir. Ergin, birleşik kelime, birleşik isim vs. gibi yapıların kendine has bir sentaks yapısı olduğunu vurgulamaktadır. (ERGİN, 385-386).

Tahsin BANGUOĞLU, “aslında ayrı bir lugat değeri kazanmış olan her belirtme öbeğini birleşik kelime saymak yerinde olur. ” (BANGUOĞLU, 296) görüşündedir.

BANGUOĞLU, bizim birleşik kelimeleri, iki kelimenin yeni bir kelime meydana getirmek üzere şekil, yapı, vurgu veya anlamca bir değişikliğe uğrayarak kaynaşması şeklinde dar bir tarifile ele aldığımızı söyler. Birleşik kelimenin, şekil özelliği ile sınırlandırılmaması gerektiğini ifade eder. (BANGUOĞLU, 296)

BANGUOĞLU, kelimeler, ekler, deyimler ve eyitmelerin taşıdıkları anlamların ve bu anlamların yayılma ve değişmelerinin anlam bilgisinin konusu olduğunu ifade eder. Dilimizde birleşik kelime ve deyim terimlerinin de çoğu defa karıştırıldığını; birleşik kelimenin bir yapı bilgisi terimi, deyim ise bir anlam bilgisi terimi olduğunu vurgular. Oluşturulan birleşik kelime, unsurların anlamca ayrı olabileceği, yakın veya uzak bir bağla bağlı olabilecekleri gibi, unsurlarından ayrı hatta başkaca bir kavramı daha kuvvetli ve renkli ifade eden mecazlı bir anlam da taşıyabileceklerini söyler. Ayrıca, BANGUOĞLU, “...dilimizde birleşikler-deyim sayılsın ya da sayılmasın- hep belirtme öbeklerinden geldiği halde deyimlerin bir çoğu da yargı öbeklerinden doğmaktadır. ”(BANGUOĞLU, 296-297) diye belirtir.

Leyla KARAHAN, *Türkçede Söz Dizimi* adlı eserinde birleşik fiilleri; “Bir hareketi karşılamak üzere bir arada bulunan kelimeler topluluğudur. ”(KARAHAN, 39) şeklinde tanımlar. Türkçede üç tip birleşik fiil olduğunu söyleyerek, deyimleri “anlamca kaynaşmış birleşik fiiller” başlığı altında değerlendirir.

Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller, eserde “Bu birleşik fiiller, bir isim ve bir fiil unsurundan meydana gelir. İsim başta fiil unsuru sonda bulunur. Unsurların biri veya hepsi, kendi sözlük anlamları dışında kullanılır. Bunların bir kısmı deyimleşmiştir. ” (KARAHAN, 36-39) şeklinde tanımlanmaktadır. KARAHAN, anlamca kaynaşmış birleşik fiillerin unsurlarının kelime gruplarından da oluşabileceğini belirtir.

Zeynep KORKMAZ, *Türkiye Türkçesi Grameri* adlı eserinde, deyimleri önce şekil bilgisi açısından değerlendirir. Bu yapıları, dört gruba ayırdığı birleşik fiillerin “Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller” başlığı altında ele alır. KORKMAZ, Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiilleri, “ad ya da ad soylu bir veya birden çok kelimenin belirli şekil bilgisi kalıpları içinde bir esas fiil ile birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramasından oluşmuştur. ”(KORKMAZ, 153) şeklinde tanımlar. Ayrıca deyimleşmiş sözleri, “belirli gramer kalıpları içinde bir araya gelen birçok söz ya da söz grubunun; anlama güzellik ve zenginlik katmak için, mecazlı kullanışlar yolu ve çekici anlam kılığı ile yeni bir anlam oluşturacak biçimde kaynaşmış bulunan söz topluluklarıdır. Daha doğrusu, bir

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

kavramı belirtmek için bulunmuş özel anlatım kalıplarıdır. İçlerinde ad, sıfat, zarf ve ünlem olarak kullanılanları, cümle değeri olanları da vardır.”(KORKMAZ, 176) diye de açıklar.

KORKMAZ, bu nitelikteki fiillerin iki yönünün olduğundan bahseder. Birincisi, şekil olarak bu birleşik fiiller de bir ad ve yardımcı fiilden oluşmakta, tek bir kavrama karşılık olmaktadır. Bu yönleriyle diğer birleşik fiillere benzerler. Fakat, bu birleşik fiillerde ad ögesinin sabit kalmaması, yalnız olarak kullanıldığı gibi bir ad grubu biçimiyle de kullanılabilmeleri, isim işletme ekleriyle genişletilebilmeleri bunları diğer birleşik fiillerden ayırmaktadır. Bu özellikleri sebebiyle de fiilden önce yer alan ad ögesi, fiile bir özne, bir nesne, bir yer tamlayıcısı veya bir zarf göreviyle bağlanmaktadır.

Bu yapıdaki birleşik fiillerin ikinci yönleri ise, anlam bilimi ile ilgilidir. Bu yapılar, şekil kaynaşması yanında anlamca da bir kayma ve kalıplaşmaya uğrayarak deyim niteliği kazanmışlardır. Bu yapılar, yeni ve değişik anlamların ifadesi de olmaları yüzünden kelime yapımına anlam bilimi yoluyla da katkıda bulunmaktadırlar. (KORKMAZ, 153)

Zeynep KORKMAZ, anlam kayması yoluyla oluşmuş bulunan birleşik fiilleri, şekil yapıları bakımından fiilden önce gelen ad ögelerinin sayılarına göre üç gruba ayırır:

- “1. Tek ögeli kalıplaşmış fiiller,
2. İki ögeli kalıplaşmış fiiller,
3. Üç ögeli kaynaşmış fiiller.

Bunlardan her birinin alt grupları birleşimin ad ögesi ile fiil ögesi arasındaki birleşme özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. (KORKMAZ, 153)

Deyimleşmenin hem şekil hem de anlam bilimini ilgilendiren morfosemantik bir dil olayı olduğunu belirten KORKMAZ, deyimleri anlam bilimi açısından da ele alır ve şunları söyler: “Deyimlerin belirli şekil kalıpları vardır. Yüzyıllar boyunca şekilden anlama uzanan özel nitelikte birer değişme sürecinden geçmişlerdir.

Türkçe, anlatılması güç bir takım soyut kavramların karşılığında, somuttan soyuta yönelme eğiliminin ağır bastığı bir dildir. Bu temel özelliği dolayısıyla pek çok soyut kavramı, somut nesnelere benzetme veya somut olaylardan yararlanma yoluyla karşılamıştır. Bu yapılar da benzetmeli, mecazlı kullanımların benimsenmiş olması, ister istemez o somut anlamı uzun zaman içinde bu özel kullanım biçiminden kaynaklanan bir anlam kaymasına uğratmıştır. Böylece, anlamca birbirinden farklı yeni kavramlara karşılık olan birleşik fiiller ortaya çıkmıştır. (KORKMAZ, 858-859)

Kalıplaşmış birleşik fiillerde, bazen birleşimin ad ögesi bir dereceye kadar kendini korumuş, fiil ögesi anlam kaymasına uğramıştır. (kavga çıkar- “kavga et-”, pusuya düşür- “kötülük et - , birine pusu kurarak saldır-”, göğüs geçir- “derinden iç çek-” vs.)

Bazılarında grubun hepsi anlam kaymasına uğramıştır: (başına taşa çal- “bir olaydan dolayı kendine veya başkasına çok öfkelen-”, etekleri zil çal- “fazlasıyla sevin-, çok sevin-”, havanda su döv- “boşuna emek ver-, boşuna uğraş-” vs.)

Yazar, deyimlerin gerçekleşmiş sosyal olaylardan veya bir hikâyeden veya eski bir gelenekten kaynaklandığını da belirtir. (abayı yak- “âşık ol-, birine vurul-”, altından Çapanoğlu çık-, baklayı ağzından çıkar- “gizli tutulan, açıklanmak istenmeyen bir şeyi sonunda açıkla-” vs.)

Dilimiz, anlam kayması ve kalıplaşma yoluyla bir yandan söz varlığını alabildiğine zenginleştirirken bir yandan da mecazlı ve sanatlı kullanım yolu ve somuttan soyuta uzanan bir gelişme yöntemiyle kendi anlatım gücünü çok yüksek düzeye ulaştırabilmiştir. (KORKMAZ, 860-861)

Kırgız Türkçesinde kelime grupları, “Erkin Söz Aykaşı” (Bağımsız Kelime Grupları) ve “Turuktuu Söz Aykaşı” (Bağımlı/Sabit Kelime Grupları) şeklinde iki ana gruba ayrılır.

Bağımsız kelime grupları, konuşma süreci içinde söylenen fikre uygun kelimelerden o anda oluşturulur.

Sabit kelime grupları konuşma sürecinde oluşturulmaz. Dildeki kelimeler gibi önceden hazır olan ve kalıplaşmış olarak kullandığımız yapılardır. Deyimler, frazeologizmler (deyimler), frazeologiyalık türmөktör (deyimsel sıra) ve frazeologiyalık birdikter (deyimsel birlik) gruplamasıyla sabit kelime grupları içinde yer alır. (MAMITOV, 224)

Deyimin Kırgız Türkçesindeki tanımı da şöyledir: “Bir bütün içindeki unsurların sürekliliğine, bu unsurların ilk sözlük anlamı dışında oluşuna ve semantik bütünlüğüne bakılarak, sürekli aynı şekilde, kalıplaşmış olarak kullanılan kelime gruplarına “turuktuu söz aykaştarı”, “frazеologizm”, “frazеologiyalık söz aykaştarı” veya “idioma” adı verilir.”(SAPARBAEV, 241)

Deyimlerin Özellikleri

Deyimlerin özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. En az iki kelimenin birleşmesinden oluşurlar. Bu kelimelerin yerleri sabittir ve değiştirilemez.
2. Anlam açısından kendilerine eş değer olan kelimelere göre daha tasvir edici özelliğe sahiptirler.
3. Deyimler konuşma esnasında hemen kullanılmaya hazır dil materyalleridir. (SAPARBAEV, 242)

Deyimlerin iki veya daha fazla kelimedenden oluşması Kırgız Türkçesinde “Komponenttүүлүк” (Unsurluluk) başlığı altında ele alınmaktadır. Bu birlikler, cümleye veya başka bir kelime grubuna katıldıklarında değişime uğramazlar, bünyelerindeki unsurları başka sözlerle değiştirilemez. Yani süreklilik özellikleri vardır.

Deyimler şahıs, zaman ve hal eklerini alabilirler: *ak töөнүн kardı carıldı // ak töөнүн kardı carılганда // ak töөнүн kardı carılıп турган kez* (iyilik rahmet gibi yağdı).

Çok seyrek de olsa bazı deyimlerde kelimelerden birinin başka bir kelimeyle değiştiği ama anlamın bozulmadığı görülür: *cılandın / acıdardın kuyrugun basuu* (felâkete, belâya uğra-)

Kısacası, deyimlerde morfolojik, fonetik, leksik farklılıklar olabilir. Ama anlam farklılığı olmaz. Bu farklılıklara dil biliminde “varyantlılık” adı verilir.

Hem yapı hem de anlam bakımından çok eskiden kalıplaşmış birer dil malzemesi olan deyimler, konuştuğumuz sıradaki fikir akışımıza göre yeniden düzenlenemezler. Kalıplaşmış şekilleriyle kullanılırlar. Yani kendi semantik ve yapısal kuruluşları, daima ilk şekillerindeki gibidir. Cümlede anlam ve dizilişlerine göre tek kelime gibi görev yaparlar.

Deyimlerin leksik ve semantik bütünlüğü birbirini şart kılar ve ayıramaz. Deyimi oluşturan kelimeler, sözlük anlamlarından uzaklaşırlar. Kendi aralarında bir birlik oluştururlar ve yeni bir anlam kazanırlar.

Deyimler hangi gramer dizilişine sahiplerse o şekilde kullanılırlar, değiştirilemezler. Unsurlarını ayırmak da mümkün değildir.

Deyimler başka dillere kelime kelime aktarılamazlar. Anlam dizilişine göre aktarılmaları gerekir. (SAPARBAEV, 242; MAMITOV, 225)

Leksik-Semantik Dizilişine Göre Deyimler

Kırgız Türkçesinde deyimler, genel anlamlarının yanında, bünyesinde yer alan unsurlarının arasındaki anlam bağının yakınlık derecesine ve leksik birliğin sürekliliğine göre, üç gruba ayrılırlar.

1. Frazeologiyalık Şireshme (Deyimin kaynaşması): Bu grubun özellikleri şunlardır:

a. Deyimler, kuruluşlarında yer alan kelimelerin ilk sözlük anlamlarını taşımazlar. Yeni bir anlam oluştururlar. Bu da sürekli olan yapıyı kurar.

b. Yeni ortaya çıkan anlam, birlikteki unsurların anlamını değil, genelleşen anlamı bildirir. Semantik açıdan da bölünemez.

Bu grubu kısaca şu şekilde tanımlayabiliriz: “Genel anlamıyla bünyesindeki unsurları ilk sözlük anlamından ayrılmış, unsurlarının tek tek anlamı ile deyim genel anlamında kopmalar olmuş ve bağımsız grup haline gelmiş, kendine ait bir bütünlüğü olan deyimlere “frazeologiyalık şireshme”(SAPARBAEV, 253) adı verilir. Örnekler: *barmagın tiştöö* (parmak ısır-, pişman ol-) - *ökünüü* (nadim ol-); *canın köžünö körsötüü* (korkut-) – *kiynoo, korkutuu* (korkut-); *koltuguna suu бүркүү* (kışkırt-, tahrik et-) – *turkuruu, kökütüü* (kışkırt-, ayaklandır-)

Demek ki, birlik içindeki unsurların ilk sözlük anlamından ayrılması, unsurlarının tek başlarına ikenki anlamı ile bunların birleşiminden oluşan deyim anlamının arasında hiçbir bağlantının olmaması, anlamlı bir bütün oluşturup dilde önceden beri bilinen anlamıyla eşdeğer kullanılması, frazeologiyalık şireshmenin tabiatını açıklar.

2. Frazeologiyalık Birdik (Deyime ait birlik): Bazı özellikleri açısından frazeologiyalık şireshmeye benzer: En az iki kelimedenden oluşması, anlam bütünlüğüne sahip olması ve anlam açısından tek bir kelimeyle eşdeğer olması, başka dillere kelime kelime aktarılamayışı, leksik birliği oluşturan parçaların her zaman sürekli olması, konuşma anında hazır dil materyali olmaları, birlik unsurlarının asıl anlamıyla değil geçici (mecâzî) anlamıyla kullanılması.

Bu iki grup arasındaki fark, onların unsurlarının tek tek anlamları ile deyim oluştuktan sonraki genel anlam arasındaki yakınlık ve bağlanma şekliyle ilgilidir. İkisi arasındaki farkı özetleyecek olursak, frazeologiyalık birlikte grup vasıtasıyla verilen anlam, gruptaki unsurların mecâzî anlamda kullanılması ile sağlanır: *tayak cedi* (dövüldü), *külü dodo bolbogon* (sık sık yer değiştiren)

Ayrıca deyimde, yaşanması mümkün olaylarla karşılaştırma yaparak sağlanan bir anlatım vardır. Örnek: *köz-açıp cumgança* (hemen); *kamırdan kıl suurganday* (maharetle, kolayca); *közdiin karegindey saktoo* (iyi koru-). (SAPARBAEV, 256)

Frazeologiyalık birliklerin arasındaki bağ, frazeologiyalık şireshmeye göre daha esnek olduğu için, bu yapıdaki unsurlardan biri başka kelimeyle değiştirilebilir veya bazen araya başka kelime katmak

mümkün olabilir: *tayak cedi // tokmok cedi* (dayak yedi); *kurkuldaydın uyasın taaptır // ukunun uyasın taaptır* (zenginlik ve rahata kavuşmak).

Halbuki frazeologiyalık şiresmede, birlik unsurları tamamen donmuştur, daimîdir ve değiştirilemez.

3. Frazeologiyalık Tizmek (Deyimleşmiş gruplar): Bu grup, bağımsız kelime gruplarına daha yakındır. Çünkü grubu oluşturan kelimeler, tek başlarına kullanıldıklarındaki anlamlarını korurlar. Sadece kelimeler arasında semantik bir öncelik mevcuttur. Örnek: *köz sal-/ cetkis / körgüs / cügürtüü/ cazgıruul/ bol-*. (yardım et-; çok uzak olma-; belirsiz, uzak ol-; göz gezdir-; yok ol-, farkettilme-; gözle-, sahip çık-)

Burada göz kelimesi kendi sözlük anlamında, diğer kelimeler geçici mecazî anlamlarıyla kullanılmaktadır. (SAPARBAEV, 248-260)

Deyimler, cümlede, tek bir kelime gibi cümlenin herhangi bir ögesi olarak görev yapabilirler. Onlar kendilerine has belirgin bir sözlük anlamına ve belirgin bir gramer kategorisine sahiptirler. Deyimin sözlük anlamı ile gramere ait anlamı, onun semantik mazmununu oluşturur. Deyimler, bu özellikleriyle kelimelere benzerler.

Deyimler de kelimeler gibi birkaç anlama gelebilirler. Örnek: *koltuguna suu bürküü*: 1. tahrik et-, kışkırt-; 2. inatçı, kışkırtıcı. // *etek-ceñi cayıluu*: 1. refah içinde eğlen-; 2. soyu geliş-. (SAPARBAEV, 262)

Kelimeler gibi eş anlamlılık ilişkisiyle de kullanılırlar. Örnek: *bitin sıgıp = kanın calagan = çıčkanga kebek aldırbağan* (cimri) // *itke münüü = iürçağı irdoo* (hiçbir şeyi olmayan) // *kanı içine tarttı = kabagına kar caadı* (hiddetlen-, keyfi olma-), vs. (SAPARBAEV, 262)

Zıt anlamlılık ilişkileri de vardır. Örnek: *biti sıgıp, kanın calagan* (cimri) *** *kolu açık, cayıl dostorkon* (cömert) // *itke münüü* (hiçbir şeyi olmayan) *** *telegeyi tegiz* (her şeyi var, işleri yolunda) // *suu cürök = koyan cürök* (korkak) *** *cürögündö kara çok* (cesur), vs. (SAPARBAEV, 262)

Kelime ve deyimlerin benzer özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

a. Sözlük anlamı açısından bir kelimenin ifade edebildiği her konuyu bir deyim de ifade edebilir.

b. Semantik açıdan deyimlerin çok anlamlılığa sahip olmaları, eş anlamlılık veya zıt anlamlılık ilişkileriyle kullanılmaları, kelimeler gibi sistematik özelliklere sahip olduklarını gösterir.

c. Gramer anlamına göre deyimlerin belirgin bir gramer kategorisine sahip olmaları onların kelime grubu olarak değerlendirilmesini gerektirir. Bu açıdan ele alındığında, cümlede başka kelimelerle de her türlü sentaks ilişkisi kurabilirler.

Kelimeler, bir morfem veya morfemlerin birliğinden oluşurlar. Halbuki deyimler belli bir sistem içinde en az iki anlamlı kelimenin gramer kuralları dahilinde ayrılmaz bir birlik kurmasından oluşurlar. Bu açıdan bakıldığında deyimlerle kelimeleri birbirinden ayıran şu özellikler sayılabilir:

Deyimlerin bünyesinde en az iki unsur bulunur.

Deyimler, belirgin bir gramer kategorisine sahiptir.

Deyimlerin bünyesindeki unsurlar arasında sözlük anlamının yok olması ve yeni bir birleşik anlamın ortaya çıkması söz konusudur.

Kelimeye göre deyimlerde çok anlamlılık ve duygu yoğunluğu gibi özellikler daha vurguludur. (SAPARBAEV, 262)

M. Cumaş, deyim kuruluşundaki birliklerin temel tiplerini şu şekilde açıklar: “Deyim yapısındaki birlikleri oluşturan unsurların bağlanması, grup oluşturmaları, genel anlamı ortaya çıkarması aynı şekilde olmaz. Bu özelliklerine göre deyimler üçe ayrılır:

a. Frazeologiyalık şiresme: Genel anlamı yapısındaki unsurlar vasıtasıyla ortaya çıkmayan kuruluştaki deyimlere, frazeologiyalık şiresme denir. *eşek takaloo* (tembellik etmek), *koltuguna suu Bürküü* (kışkırtmak, tahrik etmek) vs.

b. Frazeologiyalık birimdik: Birleşik yapının genel anlamı az veya çok yapıdaki unsurların anlamıyla bağlantılı ise buna frazeologiyalık birimdik denir. *eki tamçı suuday* (benzer), *oozun araanday açuu* (şaşırmak), *kündün murdu çıkıkanda* (sabah erken), vs.

Frazeologiyalık şiresme ile frazeologiyalık birimdik şu noktalarda birbirinden ayrılır:

ba. Frazeologiyalık şiresmede genel anlamla unsurların anlamı arasında hiçbir bağlanma söz konusu değildir. Frazeologiyalık birimdikte genel anlamı yapıdaki kelimelerin anlamlarından çıkarmak mümkündür.

bb. Frazeologiyalık birimdikte, frazeologiyalık şiresmeye göre yapıdaki kelimeler arasında bağ daha esnekler. Bu yüzden bunların arasına kelime eklemek veya yapısındaki kelimelerden birini ikisini başka kelimelerle değiştirmek mümkündür. Deęiřiklik olur ama anlam bozulmaz.

c. Frazeologiyalık aykalış: Genel anlamı yapısındaki kelimelerin bağımsız veya deyime ait özelliğine sahip olarak ve ona bağı anlamlardan oluşun gruba frazeologiyalık aykalış adı verilir. *til al* (razı ol-), *kol kötör* (baş eę-, tâbî ol-), *çara kör* (tedbir al-), *tilge kel* (razı ol-; söylemeye yarar söz.), *köz sal* (yardım et-; göz gezdire-), *kımça bel* (ince bel).

Bu gruptaki yapılar da unsurlar arasındaki sentaktik bağlanış bağımsız kelime gruplarındakilerden farklı değildir. Bunları da unsurlarına ayırmak mümkündür. *çara kör // çarasın kördü* (:): çara – çarasın: nesne; kör – kördü: yüklem gibi. Fakat buradaki kelimeler, kendi anlamları dışında ortak bir anlam oluşturdıkları için deyimleşirler. (MAMITOV, 227-231)

Birleşik Kelime (Tataal Söz), Birleşik Terim(Sostavduu Terminder) ve Deyimler

Birleşik kelime, birleşik terim ve deyimler arasında da benzerlik ve farklılıklar mevcuttur. Birleşik kelime ve terimlerde grup bünyesindeki unsurlar, ilk leksik anlamlarını korurlar. Birbirlerini anlam açısından tamamlarlar. Örnekler: *baldar bakçası* (kreş), *kız kuumay* (bir oyun), *dem alış* (izin, tatil), *cogarku okuu cayı* (üniversite), *cibek kurtu* (ipek böceği), vs.) (SAPARBAEV, 265)

Hâlbuki deyimlerde yer alan kelimeler, ilk sözlük anlamlarından ayrılmışlardır. *alacipti attaboo* (dürüst ve iyi insan), *ak körpü cayıl*(bilgili, cömert, mert), *köz caruu*(1. doğ-, 2. doğur-), vs. (SAPARBAEV, 265-266)

Birleşik kelime ve terimlerin unsurları genellikle asıl ve yakın anlamları ile kullanıldığından, bunları kelime kelime başka dile aktarmak mümkündür. Örnekler: *söz aykaşı*: kelime grubu; *slovoçetaniell adabiy til*: edebî dil; literaturnıy yazık.

Leksik-gramatik dış kuruluş, grubun yeni anlam kazanması, kalıplaşma gibi sebeplerle deyimlerin, kelime kelime aktarımı söz konusu değildir.

Deyimlerde bulunan geçici anlam, çok anlamlılık ve tasvir edicilik gibi özellikler, birleşik kelime ve terimlerde yoktur.

Birleşik kelime ve terimler, leksik açıdan birleşerek yeni anlamıyla bir nesneye ad olurlar. Deyimler ise leksik bir bütünlüğe sahip olup, yeni bir nesne veya fikri doğrudan adlandırmadan, o nesnedeki özellik, hareket veya görüşü tasvir ederek ifade ederler. Ayrıca pratikte dilin çok eskiden beri kullanılan fikirlerini bildirirler.

Birleşik kelime ve deyimler, toplumun ilim ve teknik yönünden gelişmesiyle bağlantılı ifadelerdir. Deyimlerse, birlik düzeni ve anlamı açısından kalıplaşmışlığı, halkın malı olması, uzun zaman kullanılagelen yapılar olması açısından farklıdır.

Birleşik kelime ve terimlerde eş ve zıt anlamlılık gibi özellikler yoktur. Deyimler bu özellikleri taşırlar.

Birleşik kelime ve özellikle birleşik terimler halk arasında fazla bilinmeyebilir. Ama deyimler halk arasında yaygın bir kullanışa sahip olan dil malzemeleridir.

Mamitov Cumaş da aynı konulara değinmekle beraber, şu farklı görüşleri de ileri sürer: “Koşmok sözdör (birleşik kelimeler) en fazla üç kelimededen oluşur. Ama deyimlerde kelime sayısı daha fazla olabilir. Birleşik kelimeler cümledeki diğer unsurlarla birleşirken basit kelime gibi yapım ekleri alabilirler. Anlamları değişebilir. Deyimler cümledeki diğer unsurlarla birleşirken bu tür ekler almazlar. Çekim eklerini alabilirler. Anlamları değişmez. Birleşik kelimelerde varyantlılık yoktur. Ama deyimlerde varyantlılık vardır.”(MAMITOV, 225-226)

Birleşik yer ve su adları da bir yönüyle deyimlere benzerler. Çünkü onlarda da iki kelime birleşince kendi anlamlarını kaybeder, yeni bir anlam kazanır. Tıpkı deyimlerde olduğu gibi. Ceti-Ögüz, Ala Arça, Çoñ-Sarı, Orto-Arık, Kara Balta vs. (SAPARBAEV, 265)

Deyimler, birkaç anlama gelebildiği halde birleşik yer ve su isimleri ya yer ve su ismi ya da dükkân, kafe vs. ismi olabilirler.

Birleşik yer ve su adlarının gramatik dizilişi deyimlerden farklıdır. Onlar, eksiz ve kelime sırası sistemiyle birbirine bağlanırlar. Bu bakımdan birleşik isimlere benzerler. Muharrem ERGİN, Türkçedeki kelime sırasıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Kelime grubu içinde yan yana gelen kelimelerin sırasını tayin eden temel kaide şudur: Türkçede yardımcı unsur asıl unsurdan önce gelir. Türk sentaksının bütün yapısı bu ana kanun üzerine kurulmuştur. Bütün kelime grupları ve cümlede belirtilen, tamlanan, tâbi olunan, asıl unsur sonda; belirten, tamlayan, tâbi olan, yardımcı unsur başta bulunur.”(ERGİN, 375)

Ergin “düşünme sırası ile kelime sırasının birbirinden ayrılamayacağı”nı da, “Türkçede kelime gruplarındaki bu sıranın aynı zamanda bir zaman sırası olduğunu” da belirtir. (ERGİN, 375)

Deyimler leksik ve gramatik açıdan belli bir kalıpta olmaları, süreklilikleri gibi özellikleriyle bağımsız kelime gruplarından ayrılırlar. Semantik ve sentaks açısından işlevle ilgili birlik ve bütünlükleri de iki grubu birbirinden ayıran özelliklerdendir.

Deyimler ve Atasözleri (Makal-Lakaptar)

Deyimlerle atasözleri arasındaki farklılıklar, kaynaklarda şu şekilde verilmektedir:

a. Atasözleri, basit ve birleşik cümle yapısındadırlar. Bir fikrin sonuçlanan bir özeti gibidirler.

Deyimlerin büyük kısmı cümle yapısında değildir. Yalın haldeki isim gibi kullanılırlar. Kelime veya kelime gruplarına benzeyen yapılarıyla atasözlerinin bünyesinde de kullanılabilirler.

b. Deyimlerin anlamı, tek kelimeye eş değerdir. Atasözlerinin anlamıysa bünyesindeki kelimelerin birleşmiş anlamlarından ortaya çıkmış yeni bir ifadedir.

c. Atasözleri anlam ve içerik bakımından didaktik özelliktedirler. Nasihat verip terbiye etme amacı güderler. Deyimlerin bu özelliği yoktur.

ç. Deyimlerin unsurları, süreklilik ve semantik bütünlük açısından parçalanamaz. (SAPARBAEV, 273-274)

MAMITOV Cumaş, “Atasözleri cümlenin bir unsuru olarak kullanıldığı zaman morfolojik ve sentaktik bir değişikliğe uğramazlar. Ama deyimler cümlenin unsuru olup diğer unsurlara bağlanırken morfolojik değişikliğe uğrayabilirler. ” Diyerek atasözleri ile deyimlerin farklı yönlerinden birine değinmektedir. (MAMITOV, 227)

Atasözleri ile deyimler unsurlarının yerlerinin değiştirilememesi açısından birbirine benzerler.

Deyimlerin Varyantları

Öncelikle kullandığımız kaynaklarda deyimlerdeki eş anlamlılığın nasıl açıklandığına bakmak gerekir, düşüncesindeyiz. Deyimlere ait eş anlamlılık, söylenişi ve birleşik dizilişi farklı ama anlamca aynı olan daimî kelime gruplarıyla ilgilidir. *köz cardi*”doğ-” – *boyunan boşanduu* “doğur-”

Deyimlerin eş anlamlılığı maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

a. Eş anlamlılık sırasıyla dizilen deyimlerin bünyesindeki unsurlar, tek tek ele alındığında, farklı kelime birlikleriyle dizildikleri görülür.

çıçkanga kebek aldırbagan – bitin sıgıp, kanın calagan = Cimri.

Külün kökke sapırdı – taş-talkanın çıgardı – cer menen ceksen kıldı = kırdı yıktı, harap etti. (SAPARBAEV, 280)

Deyimlerin varyantları ise, deyimlerin leksik veya gramatik açıdan farklı değişikliklerle kullanılması anlamına gelir: *oozun kuu çöp menen aarçuu // oozun kuu çöp menen sürtüü* (varsa da yok diyen)*** *azuusun ayga canuu – azuusun ayga bülö* (1. kahırlan-; 2. çevik, cesur).

b. Deyimlerin eş anlamlı şekillerinde anlam benzer veya aynı olabilir. Ama leksik birlik içindeki sıralanışlarında ortak bir unsur yoktur. Hâlbuki deyimlerin varyantları arasında ortak unsurlar vardır. *Tonogon taylaktay – tonogon narday* (üstünde giyecek bir şeyi olmayan) // *tilinde söölü bar – tañdayında söölü bar* (sözleri doğru). (SAPARBAEV, 280)

c. Deyimlerin eş anlamlı şekillerinde kelime sırasını değiştirmek veya araya bir kelime koymak mümkün değildir. *Betine köö cabuu – betine kara köö cabuu* (karalama, suçlama) // *candan keçüü – candan aşa keçüü* (ölüme boyun eğmek) (SAPARBAEV, 280)

Deyimlerin varyantları ise, buradakinin aksine birleşimlerindeki unsurlar arasında yer değiştirme veya araya kelime eklenmesiyle oluşur.

Bu açılardan ele alınan deyimler, Kırgız Türkçesinde şu varyantlara ayrılmaktadır:

1. Leksikalık Varyant (Leksik Varyant): Deyimler, anlamları, ses dizilişleri ve gramere ait özellikleri açısından parçalanamazlar. Leksik varyant, deyimlerin bir unsurunun başka bir kelimeyle değiştirilmesi yoluyla oluşur. (OSMANOVA vd. , 13) *Başka kelüü – başka tüşüü* (zor durumda kalmak) // *başka çıguu – töböğö çıguu* (hükmetmek) (SAPARBAEV, 282).

Bazen her iki unsur da değişebilir: *balapan tügü tüşö elek – çırçımtal cünü tüşö elek* (çok genç).

Leksik varyantta ortak unsur veya unsurlar vardır. *top cargan – top buzgan* (belli, meşhur) // *eşek takaloo – çoçko takaloo* (tembellik etmek)

Leksik varyantta birlik içindeyken düşen veya değişen unsur, tek başına iken aynı anlamda değildir.

a. Değişen kelime tek başına iken, birbiriyle eş anlamlılık katılımı oluşturan varyantlar: *candan keçüü – candan toyuu* (ölüme boyun eğmek) // *murduna suu cetüü – tumşuguna suu cetüü* (çaresiz, çaresi tükenmek)

b. Değişen kelimeler tek başına iken aralarında köken birliği olan varyantlar: *birdin içinen çıguu – birdin üstünön çıguu* (bir belâyaya kapılmak)

c. Değişen kelimeleri tek başlarmayken deyim içindeki diğer kelimelerle anlam bağı oluşturmeyen varyantlar: *bıçakka saptık – kamçıga saptık* (yetenekli) // *dok urunuu – dok kıluu* (görev edinmek).

Değişen unsurları fiil, isim ve sıfat olabilir: *can taslim boluu – can taslim kıluu* (ölmek) // *betinen tügü çıguu – betinen çaarı çıguu* (sinirlenmek) // *kolu kıska – kolu cuka* (yiyeceği yeterli değil)

Deyimlerin kuruluşunda yer alan kelimelerden sadece biri değil, birkaçı da değişebilir. *Közdün karegi menen teñ aylanuu* // *közdün ağı menen teñ aylanuu* // *közdün karası menen teñ koşo tegerenüü* // *közdün karegi menen koşo aylanuu* (1. birine tâbî ol-; 2. bağlılık). (OSMANOVA vd. , 13)

2. Kvantitatifdik Varyant (Sayıca Varyant)

Deyimlerin kuruluşundaki kelimelerin sayı bakımından değişmesi, düşmesi veya eklenmesi ile ortaya çıkan farklılaşmadır. *başı menen – baş-otu menen* (1. razı olmama bildirir; 2. tamamen) // *candan aşa keçüü – candan keçüü* (ölüme boyun eğmek) (SAPARBAEV, 283; OSMANOVA vd. , 13).

Bu tür farklılıklar, anlamda değişikliğe yol açmaz.

Sayıca varyantlar deyimlerde şu özellikleri ile karşımıza çıkarlar:

a. Eklenme, düşme, değişmeye maruz kalmayan, asıl şekilli varyantlar: *caranın oozu açılıu* (öç al), *cürögü attay tuyloo* “kendini tutama-”.

b. Deyimdeki bir veya birkaç unsurun düşmesiyle ortaya çıkan varyant: *carası açılıu* (öç al-), *cürögü tuyloo* (kendini tutama-).

c. Deyime kelime eklenmesiyle oluşan varyant: *kara candı (ögözçö) karç uruu* (canla başla çalış-)// *közün (birotolo) tazaloo* (1. öldür-; 2. sarf et-).

3. Grammatikalik Varyant (Gramatik Varyant)

Bu grubu iki ayrı alt başlıkta ele alabiliriz:

a. Morfolojik açıdan değişme: *ay deer aco, koy deer koco cok. /// koy degen, ay degen aco bolbodu* (yol gösterecek kişisi yok). */// ay tuyak çaluu – ay tuyakka bee çalıp* (atı kurban kes-)

b. Sentaktik açıdan değişme: *booru taş – taş boor* (taş yürekli) */// canı közünö körünüü – közünö canı körünüü* (kıvrın-, çok kork-) */// carı cazıluu – cazılat carım* (neşelen-).

Bu tarz yer değiştirmelere daha çok konuşma dili ve şairlerde rastlanır.

Kırgız Tilinin Frazelogiyalik Sözdüğü'nde ve Azırkı Kırgız Tili adlı eserlerde bu gruplamaya Fonetikalik Variant (Fonetik Varyant) da eklenmiştir. Deyimler, anlamları, gramer özellikleri ve leksik birliklerinden ayrılmadığı halde, bazen unsurlarının ses dizilişinde küçük değişiklikler olabilir. Bu örnekler daha az karşımıza çıkar. *Kandı moyun – kanduu moyun* (yamyam, barbar); *ımanı ısık – ıymanı ısk* (güzel) (OSMANOVA vd. , 13; MAMITOV, 234).

Deyimlerde Çok Anlamlılık

Deyimlerde çok anlamlılığa seyrek rastlanır. Çok anlamlılık en az iki kelimenin birbiriyle semantik bağlılığı ve geçici olarak kurulan mecazî anlam birliğinden oluşur. Deyimlerin anlam yapısındaki özelleşme, onun iç şekliyle ve yapısıyla ilgilidir. Bu yapıya göre deyimler iki ana grupta ele alınır:

a. Bu gruba, leksik birliği ve gramer düzenine göre bağımsız kelime grubu yapısında mecazî anlamın da yer almasıyla birlik oluşturan deyimler girer. *baş kötörüü*: 1. hastalıktan kurtulmak, iyileşmek; 2. karşılık vermeye başlamak */// adam bolduu*: 1. büyüdü, 2. iyi oldu, düzeldi.

b. Bu gruba da leksik birliği bakımından zamandaş (sinhronduk) olan ve leksik birlik kuralına uymayan kelimelerin birleşmesinden oluşan deyimler girer. *közü tirüü*: 1. canlı, sağlam, dinç; 2. sağ esen. */// kara caak*: 1. sözde usta, hatip, irticalen söyleyen kişi; 2. dilli, söz ustası; deccâl. (SAPARBAEV, 288; MAMITOV, 231-232)

Deyimlerde Eş Anlamlılık

Deyimlerin eş anlamlılığı, onların genel semantiği kabul edilir. Bunları birleştiren de genel anlamdır.

Eş anlamlı olan deyimler, semantik açıdan aynı veya anlamı birbirine yakın olan fikri veya nesneyi bildirirler. Anlamdaş olmaları sebebiyle gramatik yönden aynı yapıya sahiptirler. Eş anlamlı deyimler, aynı anlamı bildirip aynı yapıda kullanıldıkları için de cümlede aynı görevi yerine getirirler. Örnek: *çaç etekten – üy tügündöy – cünüün ayt – ittin kara kaptalınan*: Bu deyimlerin hepsinin ortak özelliği ve niteleyici genel anlamı “köp” (çok) tur. (SAPARBAEV, 290-291; MAMITOV, 233)

Deyimlerde Zıt Anlamlılık

Deyimlerde zıt anlamlılık da vardır. *bal tildiüü* (güzel konuşan) - *uu tildiüü* (kötü sözlü); *kabagı açık* (neşeli) - *kabagı bürköö* (kaygılı); *ak cürök* (iyi niyetli) - *kara cürök* (kötü niyetli); *kökkö kötörüü* (övmek) - *cerge uruu* (yeremek). (MAMITOV, 235)

Grammer Yapısına Göre Deyimler

Deyimler, dış dizilişlerine göre iki veya daha fazla anlamlı kelimenin kendi arasında gramatik açıdan bağlanmasıyla oluşurlar. Bunlar, kuruluşlarındaki unsurların kendi arasındaki katılımı ve gramatik bağlanış özelliklerine göre farklıdır. Bu farklılık onları iki grup halinde ele almayı gerektirir:

1. Kelime Grubu Yapısındaki Deyimler: Herhangi bir kelime grubu gibi tamlayan / niteleyen ve tamlanan / nitelenen bağlanışıyla kurulan gruplardır. Kelime sırası (ıktaşuu), idare edici bağlanma (başkaruu), iyelik sistemi içinde bağlanma (taandık) yoluyla bu kelime grupları oluşturulur. Örnekler: *kara dalı (ıktaşuu)*: evde kalmış kız. // *kara caak (ıktaşuu)*: hatip, dilli. // *oymok ooz (ıktaşuu)*: ağzı küçük. // *oñ kolu(ıktaşuu)*: yardımcı. // *suuday biliüü (ıktaşuu)*: başka dili iyi bilmek. // *suuk kol (ıktaşuu)*: düşmanlık eden. // *kuyuşkanga kıpçılıuu (başkaruu)*: karışıp gitmek. // *murduunan ceteleşüü (başkaruu)*: baş eğdirmek. // *muununa kirüü (başkaruu)*: yürümeye başlamak, güçlenmek. // *meeni çaguu (başkaruu)*: horlamak, çok söyleyip bıktırmak. // *oyrotto cok (başkaruu)*: eşsiz, en sağlam. // *oozgo kirüü (başkaruu)*: iyi özellikleriyle tanımp anılmak. // *oozdun celi (taandık)*: boş söz. // *terdiktin betindey (taandık)*: küçücük. (SAPARBAEV, 297).

Bu tarz kelime gruplarında bağımlı (tamlayan/niteleyen) ve bağındırıuçu (tamlanan / nitelenen) ilişkisi vardır. Tamlanan kısımdaki kelimenin çeşidine göre deyimler, iki gruba ayrılırlar.

A. Atooçtuk frazeologiyalık söz aykaşı (İsimlerle kurulan deyimlerden oluşan kelime grupları): Tamlanan unsurları fiiller vasıtasıyla birleşir. *oy çapçuu* (fikir yarıştı-), *akesin taanıtuu* (abisini tanıtmak), *betin açuu* ((gelinin) yüzünü açmak), *betine saluu* (yüzüne vur-). Bu grup üç alt başlığa ve onlar da kendi içlerinde alt gruplara ayrılırlar. Bu gruplar ana başlıklarıyla şu şekilde sıralanmaktadır:

a. Zat atooçtuk söz aykaşı (İsimli kelime grubu)

zat atooç + zat atooç (İsim + isim): *kamçığa sap* (elinden iş gelen), *balık con* (iki tarafı inişli olan), *balanın üyü* (çocuk evi).

ab. Sin atooç + zat atooç (Sıfat + isim): *aç bel*, *kuu con* (çaresiz durum), *aç bilek* (ince bilek), *aç bolot* (keskin kılıç), *aç köz* (aç göz), *açık kol* (cömert).

ac. San atooç + zat atooç (sayı sıfatı + isim): *baş barmak* (baş parmak), *beş ördögün uçuruu* (yalan söyle-).

b. Sin atooçtuk söz aykaşı (Sıfatlı kelime grubu)

ba. zat atooç (isim) + *sin atooç* (isim + sıfat): *baa cetkis* (kıymetli), *aydan açık* (belli, açık), *ay cüzdüü* (ay yüzlü), *ay camalduu* (ay gibi güzel).

Sin atooç + sin atooç ve san atooç + sin atooç (sıfat + sıfat ve sayı sıfatı + sıfat): *kara mürtöz* (hain, taş kalpli), *kök çayık* (çok zayıf, tatsız), *kök ala koydoy soyuu* (çok dövmek), *kök meltey* (inatçı), *kuru calak* (dolandırılmış).

c. Taktooçtuk Söz Aykaşı (Zarfli kelime grubu): *zat atooç* (isim) + *taktooç* (zarf) kuruluşundaki gruplar: *barmak basım* (parmak ucu kadar), *ot çabım* (atın koşturulduğu mesafe), *at üstünön* (hizmetkâr), *ceñ içinen* (gizli), *bee saam* (yarım saat kadar).

Ayrıca *sin atooç* (sıfat) + *etiş* (sıfat + fiil); *çakçıl* (zaman zarfı) + *etiş* (fiil); *taktooç* (zarf) + *etiş* (fiil) yapısında da deyimler vardır: *bük tüşüü* (yüz sürmek; kederde ol-), *kamçığa çenep bölüü* (kamçıya göre paylaş-), *botodoy bozdoo* (deve gibi bağır-), *burap koyuu* (birine karşı

öğütle-), *astına tüşüü* (özür dile-; akıl sor-), *astın-üstün kılıu* (karmakarışık et-). (SAPARBAEV, 298)

Bağlanma Şekline Göre Deyimler

Deyimlerden oluşan kelime grupları, ee (özne) ile bayandooç (yüklem)un birbiriyle bağlantı tarzına göre de gruplara ayrılır:

1. Eerçişüü baylanış (Sıralanarak Bağlanış)

a. *zat atooç* (isim)+ *etiş* (fiil) kuruluşundaki sıralı bağlantı: *kanı kaçuu* (iyice zayıfla-; çok kork-), *kolu baylanuu* (ihtiyârî olma-), *kolu sinsin* (eli kırılırsın), *murdu bütüü* (gark ol-), *oozu küyüü* (ağzı yan-).

b. *zat atooç* (isim) + *sın atooç* (sıfat) kuruluşundaki sıralı bağlantı: *oozu boş* (sır saklamayan; ağız ucuyla), *oozu mayluu* (yağ yak-; rüşvet ver-), *kolu çürüş* (cimri), *kanı buzuk* (sabırsız).

c. *zat atooç* (isim) + *zat atooç* (isim) kuruluşundaki sıralı bağlantı: *közü köktö* (gözü yukarda), *bir butu kördö* (ölüme yakın), *bir kaynoosu içinde* (yarı pişmiş), *booru taş* (merhametsiz).

ç. *zat atooç* (isim) + *bar, cok* kuruluşundaki sıralı bağlantı: *közü cok* (hazır bulunmayan), *cürögü cok* (korkak, merhametsiz), *cürögündö calı bar* (cesur).

2. İktaşuu baylanış (Eksiz, kelime sırasıyla bağlanma):

a. Atooçtuk (İsimli) eksiz bağlanmayla oluşan deyimler: *koyan cürök* (korkak), *bal til* (tatlı dil), *balık köz* (çorbanın üstünde toplanan yağ), *aç bel*, *kuu col* (çaresiz), *kara caak* (iyi konuşan).

b. Etiştik (Fiilli) eksiz bağlanmayla oluşan deyimler: *terisin teskeri styruu* (sert şekilde cezalandır-), *ay batkanday kılıu* (yok et-), *ayta-buyta degiçe* (aniden, hemen), *aram ölüü* (yalnız başına ölüp kalmış), *ala koydu bölö kırkuu* (eşit görme-).

3. Başkaruu baylanış (İdare edici bağlantı): İlgi hali eki dışındaki hal ekleri ve son çekim edatlarıyla yapılan bağlamadır.

a. Atooçtuk başkaruu kuruluşundaki deyimler: *başka uçkak* (çocuksuz), *sözgö sarañ* (çok konuşmayan), *akılga dıykan* (akıllı), *atka ceñil* (çevik, becerikli), *oydan açık* (belirgin, açık), *bıçakka sap* (elinden iş gelen).

b. Etiştik başkaruu kuruluşundaki deyimler: *arbagın kötörüü* (öv-); *közgö basur* (beğenilen kişi, yapayalnız), *caagınan kayış aluu* (sinirlen-, kork-); *araanın agituu* (aç gözlülük et-) (SAPARBAEV, 297-299).

2. Cümle Kuruluşundaki Deyimler

Bu tarzdaki deyimler, özne ve yüklemi olan cümle kuruluşundadırlar. Cümle şeklindeki deyimler, gramer kuruluşuna göre iki ana grupta ele alınmaktadır:

A. Calañ Süylöm (Basit Cümle) kuruluşundaki deyimler: Yüklem ve öznenen oluşurlar. Sık kullanılırlar. *cürögü çıguu* (çok kork-), *cürögü taş* (merhametsiz), *beti kara* (utanmaz), *başı açık* (özgür, kimsesiz bayan), *boyu cibüü* (yumuşa-, sevin-).

B. Cayılma Süylöm (Özne yüklem dışında unsurları da bulunan cümle) kuruluşundaki deyimler: Bu tür cümleler, özne ve yüklem dışında zarf, nesne veya yer tamlayıcısı gibi unsurları bulunan cümlelerdir. *başı cerge kirüü* (öl-; utan-), *başına bak konuu* (işleri düzene gir-), *caman körgöndün borkü kazanbaktay* (çirkin, suratsız), *can cıgaçtın mizinde* (çok korkunç bir olay veya ölümün yakınında).

C. Çok az da olsa tataal süylöm (birleşik cümle) kuruluşunda olan deyimler de vardır: *başı bapan, ayağı sapan* (aç çıplak; çok halsiz), *başı baş, bagalçağı kara taş* (olduğu gibi görün-; kendisi ol-), *başı batıp bagalçağı sıyboo* (layık ve uygun yer bulamama-); *başı cazdıқта, beli ottukta emes* (yaşlı ama dinç, elinden iş gelir).

Deyimler, çok anlamlılık ve kullanılış tarzlarına göre iki grupta ele alınır:

1. *Ato(soyut)anlamdaki deyimler*: Hayattaki herhangi bir durumu, şu veya bu nesneyi ve belli bir özelliği adlandırmak suretiyle gösteren deyimler: *adam boluu*: 1. delikanlı olmak; 2. Adam sınıfına katılmak; 2. hastalıktan iyileşmek. /// *acalı cetüü*: 1. ölmek; 2. dünyadan geri dönmek.

2. *Hayata dair şifahî anlatımda tasvirlerle oluşturulan deyimler*: Halk arasında iyi bilinir ve sık kullanılırlar.

Bu tarz deyimlerin bir özelliği de tasvirçilik özelliklerinin kuvvetli olmasıdır. Kullanışları yaygındır. *aldooç baştıқ* (aldatmak için kullanılan yol), *arı cagına ayıl konuu* (bir iki lokma ye-), *atandın kanın iç* (söv-), *başına may kaynatuu* (ağır ceza ver-), *caaktuuga cay berböö* (kimseye söz bırakma-), *aldña keteyin* (nazlandırmak için söylenir). (SAPARBAEV, 299-301).

Bu tarz deyimler, edebî eserlerde de ağızlardaki kadar sık bir kullanıma sahiptir.

Kitabî olma özelliğine sahip deyimler, şifahî özelliklere sahip deyimlere göre daha çok kullanılırlar.

Deyimler, fikir ve düşüncelerimizi doğru, açık, kesin, yeterli ölçüde veren, edebî tadı güçlendiren, zengin dil malzemeleridir.

Sonuç

Kırgız Türkçesinde deyimlerin ele alınışını Türkiye Türkçesindeki çalışmalarla karşılaştırdığımızda şunlar söylenebilir:

Şekil Bilgisi Olarak Değerlendirme:

Kırgız Türkçesinde deyimler, şekil bilgisi veya sentaksın alt başlığı olarak değil, müstakil bir başlık altında ele alınmaktadır. Kaynaklardan yapılan tesbitlere göre Kırgız Türkçesinde deyimler, daha çok sözlük bilimi (leksikoloji) konusuyla birlikte, ayrı bir ana başlık altında değerlendirilmektedir. Deyimler, şekil bilgisi ve anlam bilgisi açısından ayrı ayrı ele alınmamakta, farklı konu başlıkları altında karışık olarak incelenmektedir.

Türkiye gramerciliğinde kelime gruplarının dolayısıyla deyimlerin de bağlanma tarzları üzerinde durulmamaktadır. Kırgız gramerciliğinde deyimler bu açıdan da ele alınmakta ve gruplandırılmaktadır.

Cümle Bilgisi Olarak Değerlendirme

Türkiye Türkçesindeki dil incelemelerinde, deyimler, genellikle söz diziminde, “birleşik kelimeler” veya “birleşik fiiller” içinde incelenmektedir. Türkiye Türkçesinde deyimler üzerine yapılmış çalışmalarda daha çok konuya göre sınıflama esas alınmış, deyimler, sözlük sırasına göre ve anlamları açıklanarak verilmiştir. Deyimler, yapı veya anlam bilgisi açısından bir incelemeye tâbî tutulmamışlardır. Zeynep KORKMAZ'ın “Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi” adlı eserinde deyimler, ilk defa hem şekil bilgisi, hem de anlam bilgisi başlığı altında ele alınmıştır. Eserde, deyimler yapısına göre gruplandırılarak verilmektedir. (KORKMAZ, 153, 176, 858-861)

Kırgız Türkçesinde, “Kelime grubu yapısındaki deyimler” başlığı altında ele alınan deyimlerin bazıları, Türkiye Türkçesinde yapı bakımından “kısaltma grupları” içinde incelenmekte, yapıcı cümle olarak değerlendirilmemektedir. Örnek: başı açık, beti kara, cürögü taş, vs. (bk. s. 12)

Türkiye gramerciliğinin “birleşik fiil” yapılarını esas itibariyle Kırgızistan gramerciliğindeki “frazeologizmler” (deyimler) başlığı altında bulmak mümkündür.

Deyimler, “Anlambilimi” (Semantik) nin konuları içinde de yer alır. Bu yapıların anlamları ve bu anlamların değişimleri, yayılıp gelişmeleri, dilin, bu bilim sahasının da konusudur.

Aslında Türkçede deyim ile birleşik kelime genellikle karıştırılmaktadır. Birleşik kelimeler, yapı bilgisinin konuları içinde yer alır. Deyimler ise, anlam bilgisi sahasını ilgilendirir.

Tahsin BANGUOĞLU, birleşik kelimeyi; “Birleşik kelime, yeni bir kavram karşılamak üzere müstakil anlamları olan iki, bazan daha çok kelimenin..... belli kalıplar içinde kaynaşmasıyla meydana gelir. Bu yeni kelime, anlamca birleşenlerinin tek tek anlamlarına yakından veya uzaktan bağlı olabileceği gibi, birleşenlerinden ayrı, hatta başkaca karşılığı olan bir kavramı daha kuvvetli ve renkli ifade eden mecazlı bir anlam da taşıyabilir.” (BANGUOĞLU, 296-297) şeklinde tarif etmektedir.

BANGUOĞLU’na göre, “Türkçede birleşik kelimeler deyim kabul edilseler de edilmeseler de genellikle belirtme öbeklerinden meydana geldiği halde deyimlerin büyük bir kısmı da yargı öbeklerinden ortaya çıkmaktadır.” (BANGUOĞLU, 297)

Kırgız Türkçesinde yapılmış olan bu sınıflandırmalarda şekil bilgisi ve anlam bilgisinin ayrı ayrı değil de bazen farklı başlıklar altında bazen de aynı başlık altında beraber ele alındığı görülmektedir. Deyimler, şekil ve anlam bilgisi şeklinde ayrı bir değerlendirmeye tâbî tutulmamıştır. Türkiye Türkçesinde bu tür çalışmalar, ya yapı bilgisi içinde yapısına göre incelemekte ya da anlam bilgisi içinde anlamına göre incelenmektedir.

Her iki lehçede de deyimlerin yapı bakımından aynı olduğu, farklı olan noktanın deyimlerin ele alınışındaki metotlar olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan, *Anlam Bilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.
- _____, *Her Yönüyle Dil ve Ana Çizgileriyle Dilbilim, III cilt*, TDK Yay. , Ankara 1995.
- AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, II, Deyimler Sözlüğü*, TDK Yay. , Ankara 1976.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay. , Ankara 1990.
- ERGIN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay. , İstanbul 1985.
- KARAHAN, Leylâ, *Türkçenin Söz Dizimi*, Akçağ Yay. . Ankara 1999.
- KORKMAZ, Zeynep, “*Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaynakları*”, *Türk Dili*, s. 559 (Temmuz 1998), s. 3-14.
- _____, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yay. , Ankara 2000.
- _____, *Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi*, TDK Yay. , Ankara 2003.
- MAMITOV, Cumaş, *Azırcı Kırgız Tili – Fonetika Cana Leksikologiya*, Bişkek, 1999.
- OSMANOVA, Cüzökan; KONKOBAYEV, Kadirali; CAPAROV, Şeralı; *Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü*, Bişkek, 2001.
- SAPARBAEV, A. , *Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazeologiyası*, Bişkek, 1997.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, 2 cilt, TDK Yay. , Ankara 1999.
- YUSİPOVA, R. , “*Türkçede Deyimler ve Birleşik Fiiller*”, *XI. Türk Dil Kurultayı’nda Okunan Bilimsel Bildiriler 1966*, TDK Yay. , Ankara 1968.